

صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران

معاونت سیاسی

اداره پژوهش های سیاسی

به مناسبت آغاز سال تحصیلی

مشکلات آموزشی مدارس و تبعات فضای مجازی برای دانش آموزان

(چالش‌ها و راهکارها)

در مصاحبه با دکتر حجت الله بنیادی - پژوهشگر آموزش و پرورش و استاد دانشگاه فرهنگیان

فرآورده‌های خبری و تولیدات پژوهشی در بخش های زیر قابل دسترس است:

وب سایت خبرگزاری صداوسیما (سرویس پژوهش) <http://www.iribnews.ir>

پژوهشگر: مریم بیگ پور

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۲	* نکات برجسته
۲	* مقدمه
۳	* برنامه شاد به عنوان بزرگترین شبکه تعاملی آموزشی کشور
۳	* دانش آموزان باز مانده از تحصیل
۴	مهم ترین مشکلات شبکه تعاملی شاد
۴	* چالش های آموزش و پرورش در زمینه آموزش مجازی
۴	* از تکالیف برنامه ششم تا واقعیت امروز آموزش مجازی در مدارس
۵	* مشکل اصلی آموزش و پرورش در دوره کرونا
	-نگرش و مدیریت یا نرم افزار و سخت افزار؟
۵	* رها شدگی در فضای مجازی با انواع محتواها
۶	* تجربه های جهانی در خصوص استفاده از فضای مجازی برای سنین زیر ۱۸ سال
۶	محدویت استفاده از فضای مجازی در برخی از کشورهای دنیا
۶	* کلام آخر

- ✓ فعالیت بیش از ۵, ۱۵ میلیون دانش آموز و حدود یک میلیون معلم، مدیر و کادر اجرایی در کشور
- ✓ وجود بیش از ۱۱۰ هزار مدرسه و ۵۵۰ هزار کلاس درس در کشور
- ✓ "آموزش تعطیل نمی شود" اولین و مهم ترین راهبرد وزارت آموزش و پرورش در شرایط کرونا
- ✓ بازماندن بیش از ۳ میلیون دانش آموز از تحصیل در سال ۹۹
- ✓ فعالیت بیش از ۱۰ میلیون دانش آموز در سامانه آموزشی "شاد"
- ✓ سرعت پایین اینترنت و دسترسی نداشتن همه به اینترنت پر سرعت در آموزش مجازی
- ✓ آشنایی کم دانش آموزان و برخی معلمان و والدین با فضای مجازی
- ✓ سختی در بارگذاری فیلم و فایل در آموزش مجازی
- ✓ کم توجهی به ایجاد بستری برای اشتراک گذاری دانش و تجربیات معلمان در سطوح مختلف ملی
- ✓ اجرا نشدن قانون برنامه ششم توسعه کشور و سند تحول آموزش و پرورش برای توسعه آموزش مجازی
- ✓ رها شدگی دانش آموزان در فضای مجازی با انواع محتواها
- ✓ محدودیت استفاده از فضای مجازی در بسیاری از کشورهای از جمله آلمان، چین و انگلیس

* مقدمه

بروز کرونا در اواخر سال ۱۳۹۸ و اوج گرفتن آن در ابتدای سال ۹۹ موجب تعطیلی مدارس شد. با وضعیتی روبه رو شدیم که تجربه ای درباره آن در ایران و سایر کشورها وجود نداشت. برای تعطیل نشدن آموزشها سال تحصیلی ۹۹ با مشکلات متعدد آموزشی در بستر برنامه‌ای به نام شاد، سپری شد و این بحران، ضعف شدید وزارت آموزش و پرورش و وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات را در این زمینه، بسیار برجسته کرد. رشته ارتباطی که رکن اصلی آموزشی دانش آموز و معلم است از یکدیگر گسسته شد و می‌بایست راه جدیدی برای برقراری ارتباط آموزشی موثر بین معلمان و دانش آموزان طراحی می‌شد. شکاف دیجیتالی در آموزش و پرورش و ضعف سواد دیجیتالی معلمان، دانش‌آموزان و اولیاء آنها مسئله‌ای اساسی است که موجب شد، برقراری ارتباط منظم آموزشی میان قریب به یک میلیون معلم و بیش از پانزده و نیم میلیون دانش آموز در پراکندگی جغرافیایی به وسعت ایران، در بستر برنامه شاد، بزرگترین شبکه تعاملی آموزشی کشور، با مشکلات متعددی همراه شود. اکنون فرصت کمی تا بازگشایی مدارس باقی مانده و هنوز وزیری بر مسند این وزارتخانه حساس قرار نگرفته است. به نظر می‌رسد برنامه‌های جدی برای سال تحصیلی جدید که با بهره‌وری بهتر و آسیب کمتر، امکان بهره‌گیری تمام دانش آموزان، به ویژه روستاییان و عشایر، در سراسر کشور را از تحصیل آنلاین، عدالت آموزشی و حل مشکلات برنامه شاد داشته باشد؛ طراحی و ساماندهی نشده و بیشتر تلاش‌های این وزارتخانه معطوف به واکسیناسیون معلمان بوده، در عین حال برنامه‌ای برای رها نشدن دانش‌آموزان در بستر باز اینترنت طراحی نشده است. این در حالی است که بر اساس سند تحول آموزش و پرورش و ماده ۶۹ قانون برنامه ششم توسعه، بر ایجاد و گسترش دسترسی الکترونیک (سخت افزاری، نرم‌افزاری و محتوا) به کتب درسی و تولید محتوا تاکید شده اما متأسفانه اقدام مناسبی در مورد آن انجام نشده است.

* تجربه آموزش در دوران کرونا

"آموزش تعطیل نمی‌شود"؛ اولین و مهم‌ترین راهبرد وزارت آموزش و پرورش در شرایط کرونا بود. در گام نخست با بهره‌گیری از تجربه دوران دفاع مقدس، آموزش تلویزیونی با همکاری مسئولان و جهادی صداوسیما در همان هفته تعطیلی سراسری مدارس، آغاز شد. به تدریج و در زمان کوتاهی چهار شبکه تلویزیونی برای نمایش روزانه بیش از ۴۰ نوبت کلاس درس، فعال شدند. با توجه به پوشش فراگیر شبکه‌های تلویزیون، مدرسه تلویزیونی فراگیرترین امکان آموزشی بود که اکثر قریب به اتفاق دانش‌آموزان در سراسر کشور امکان بهره‌برداری از آن را داشتند. تلویزیون هرچند گشایش مهمی ایجاد

کرد، یک‌سویه بودن ارتباط، کم‌رنگ شدن نقش معلم به‌عنوان اصلی‌ترین رکن آموزشی، نبود اطمینان از میزان یادگیری دانش‌آموزان و نبود شرایط لازم برای پاسخ به سؤالات و ابهامات آنان، ضرورت اتخاذ تدبیر دیگری را آشکار کرد.

معلمان با خلاقیت‌های ممتاز و مسئولیت‌پذیری مثال زدنی، آموزش دانش‌آموزان را به روش‌های گوناگون پی‌گرفتند. آموزش بر روی تخت بیمارستان، استفاده از دیواره یخچال یا در خودرو به‌عنوان تابلوی ارائه درس و تکاپوی مثال زدنی معلمانی که اولین بار، کار در فضای مجازی را تجربه می‌کردند، نمونه‌هایی از نقش‌آفرینی آنها در شرایط کرونا بود.^۱ به دلیل تعدد شیوه‌های ارتباطی معلمان با دانش‌آموزان، ضرورت ایجاد یک بستر یکپارچه، ایمن و منحصر به ارائه خدمات آموزشی وجود داشت. به همین دلیل آموزش و پرورش سامانه شاد را به عنوان بستری مستقل برای ارائه آموزش راه‌اندازی کرد.

*** برنامه شاد، بزرگترین شبکه تعاملی آموزشی کشور**

در حال حاضر شاد، بزرگترین بستر تعاملی آموزشی در کشور، محل تشکیل کلاس‌های درس و آموزش بیش از ۱۰ میلیون دانش‌آموز است. با راه‌اندازی شاد، بخشی از دغدغه‌های موجود در مورد تعطیل نشدن آموزش برطرف شد. اما بخشی از دانش‌آموزان به علت سکونت در منطقه‌ای بدون پوشش اینترنت یا برخوردار نبودن از تجهیزات مناسب، به آموزش مجازی دسترسی نداشتند. گرچه زیرساخت‌های فنی مناسب یکی از پیش شرط‌های آموزش مجازی است، توانمندی معلمان در حوزه آموزش الکترونیک نیز از شروط اصلی است. شکاف دیجیتال در آموزش و پرورش و ضعف سواد دیجیتالی معلمان، دانش‌آموزان و اولیاء آنها، مسئله‌ای اساسی است که بحران کرونا آن را به یکی از مهمترین چالش‌های آموزش تبدیل کرده است. بر اساس آمارها بیش از ۱۵.۵ میلیون دانش‌آموز و حدود یک میلیون معلم، مدیر و کادر اجرایی مدارس در قالب بیش از ۱۱۰ هزار مدرسه و ۵۵۰ هزار کلاس درس در کشور وجود دارد که برای ارتقای تحصیلی و رشد شخصیتی آنها باید برنامه‌ریزی اصولی و دقیقی صورت گیرد.^۲ در سال تحصیلی گذشته برنامه شاد مشکلات متعددی برای معلمان و دانش‌آموزان ایجاد کرد.

*** دانش‌آموزان بازمانده از تحصیل^۳**

سال گذشته حدود ۳ میلیون دانش‌آموز از گردونه تحصیل خارج شدند. که بیشتر آنها روستاییان، عشایر و کودکان یا نوجوانانی هستند که یا به ابزار هوشمند مانند موبایل و تبلت دسترسی نداشتند یا در مناطقی زندگی می‌کردند که اینترنت در آنجا نیست. از این تعداد سه هزار و ۶۲۶ دانش‌آموز بازمانده از تحصیل، دانش‌آموزان عشایر بودند. بیشترین تعداد دانش‌آموزان بازمانده از تحصیل مربوط به استان آذربایجان غربی با ۱۰۶۱ دانش‌آموز، استان لرستان با ۵۶۶ دانش‌آموز و کرمان با ۲۶۵ دانش‌آموز بود.

^۱. آموزش و پرورش در سالی که گذشت، روزنامه ایران، ۰۰/۱/۱۴

^۲. آموزش و پرورش در سالی که گذشت، روزنامه ایران، ۰۰/۱/۱۴

^۳. ترک تحصیل ۳ میلیون دانش‌آموز در یک سال گذشته!، اقتصاد نیوز، ۰۰/۳/۲۵

مهم ترین مشکلات شبکه تعاملی شاد

* چالش های آموزش و پرورش در زمینه آموزش مجازی *

در میان این مشکلات و چالش ها، پوشش کامل شبکه ملی اطلاعات و دسترسی همه مناطق کشور به اینترنت از مأموریت های قانونی وزارت ارتباطات است، اما میزان و نحوه پیگیری و تعامل وزارت آموزش و پرورش در این وضعیت بی اثر نیست.

* از تکالیف برنامه ششم تا واقعیت امروز آموزش مجازی در مدارس *

بر اساس ماده ۶۹ قانون برنامه ششم توسعه کشور، وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات باید با همکاری وزارت آموزش و پرورش، تا پایان سال دوم اجرای قانون برنامه هوشمندسازی مدارس؛ امکان دسترسی الکترونیک (سخت افزاری، نرم افزاری و محتوا) به کتب درسی، کمک آموزشی، رفع اشکال، آزمون و مشاوره تحصیلی، بازیهای رایانه ای آموزشی، استعدادسنجی، آموزش مهارت های حرفه ای و مهارت های فنی و اجتماعی را به رایگان برای کلیه دانش آموزان شهرهای زیر بیست هزار

۱. مصاحبه پژوهشگر خبر معاونت سیاسی با دکتر حجت الله بنیادی، پژوهشگر آموزش و پرورش و استاد دانشگاه فرهنگیان، ۰۰/۶/۱۵.
 ۲. همان منبع.

نفر، روستاها و حاشیه شهرهای بزرگ فراهم کند. حال با گذشت چهار سال از اجرای برنامه ششم توسعه و نزدیک شدن به پایان آن همچنان امکان دسترسی به محتوای مناسب، به ویژه بازی‌های رایانه‌ای آموزشی برای دانش‌آموزان بسیار اندک و محدود است. ضعف در مدیریت و استفاده بهینه از محتواهای تولید شده از سوی معلمان، از دیگر چالش‌های این بخش است. آموزش و پرورش به دلیل نداشتن پیش‌بینی در خصوص سرورها با ظرفیت ذخیره مناسب اطلاعات، بخش عمده‌ای از محتواهای تولید شده را از سرورهای شبکه شاد حذف کرد؛ و این در حالی است که ساماندهی مناسبی نیز برای آن که محتواهای برتر را به صورت همگانی انتشار دهد، نداشت. از دیگر ضعف‌های اساسی شبکه شاد نبود امکان اشتراک‌گذاری و تبادل محتوا و مدیریت دانش معلمان و اولیاء دانش‌آموزان است. یکی از راهکارهای مهم پیشرفت در هر بخش و نهاد، اشتراک‌گذاری دانش و اطلاعات میان دست‌اندرکاران است. اما برای اینکه معلمان بتوانند محتواهای آموزشی خود را در معرض ارزیابی هم‌تایان و دانش‌آموزان قرار دهند، در شبکه شاد، سازوکار مناسبی فراهم نشده است.

*** مشکل اصلی آموزش و پرورش در دوره کرونا؛ نگرش و مدیریت یا نرم افزار و سخت افزار؟^۱**

با گذشت بیش از یکسال و نیم دست و پنجه نرم کردن آموزش و پرورش کشورمان با بیماری کرونا، همچنان رویکرد تمرکزگرا و واگذار نکردن اختیارات متناسب به مدرسه و معلم، اصلی‌ترین مشکل در مدیریت آموزش در دوران کرونا است. رویکرد تمرکزگرایی سبب شده حتی در مدیریت کلاس درس و ساعات تشکیل کلاس‌های مجازی نیز مدیران ستادی به دنبال اجرای همان قاعده یکسان آموزش حضوری در کل کشور باشند. به جرئت می‌توان گفت یکی از بزرگترین ضعف‌های آموزش مجازی که در دوره کرونا برگزار شده، تعامل اندک میان دانش‌آموز و معلم است که ریشه آن اصرار بخش‌های ستادی بر رعایت قواعد آموزش حضوری در آموزش مجازی و توجه اندک آنها به تحقق اهداف اصلی آموزش است. هدف از آموزش پرکردن ساعات منظم از برنامه هفتگی نیست. این موضوع در آموزش مجازی بسیار پراهمیت‌تر است و کم‌توجهی به آن سبب شده تمام تمرکز بر تشکیل کلاس‌های مجازی مطابق برنامه هفتگی باشد. مشکل محرومیت دانش‌آموزان از فضای شاد در کنار هم بودن و تلاش برای ارتقای یادگیری مجازی، نکاتی است که با واگذاری اختیارات مناسب به مدرسه و معلم تا حد زیادی می‌توان آن را حل کرد.

*** رها شدگی در فضای مجازی با انواع محتواها**

در کنار مشکلات متعدد آموزشی که در بستر برنامه شاد وجود دارد، مسئله مهم دیگری نیز دیده می‌شود که حتی می‌تواند پررنگ‌تر باشد. در حال حاضر در خصوص بیش از ۱۰ میلیون کودک و نوجوان گوشی به دستی صحبت می‌کنیم که به صورت بالقوه، بدون محدودیت به همه پیام‌رسان‌ها و محتواها به راحتی دسترسی داشته، دچار اعتیاد اینترنتی شده‌اند یا در معرض آن قرار دارند. جذابیت این فضای رها شده موجب می‌شود که تعدادی از دانش‌آموزان، دیگر علاقه چندانی به درس، مطالب آموزشی و کتاب نداشته باشند و حتی در ساعات آموزشی تنها با اعلام واژه "حاضر" کلاس را رها و وبگردی کنند. به دلایل متعدد، از جمله اشتغال پدر و مادر، آشنایی کم والدین با فضای مجازی و پنهان‌کاری فرزندان، والدین اشراف چندانی به آسیب‌های این فضا ندارند. علاوه بر این، کودکانی که قرار است آینده کشور را بسازند، تحرک و نشاط کافی نداشته، دچار بیماری‌هایی چون چاقی، بیماری‌های چشمی، کم‌تحرکی، کمر درد، آسیب‌های متعدد اسکلتی و عضلانی، انزوا، پرخاشگری و نیز علاقه‌مند به تجمل‌گرایی و مصرف‌گرایی شده و در حال غرق شدن در این دنیای بدون نظارت هستند. قطعاً اگر اکنون برنامه‌ریزی جدی صورت نگیرد، عوارض جبران‌ناپذیری برای آینده این نسل و استحاله فرهنگ رقم خواهد خورد. لذا باید مسئولان امر اقدام مناسبی برای رده‌بندی سنی استفاده از اینترنت، تولید محتوای جذاب، متناسب با الگوهای ایرانی - اسلامی و معرفی بازی‌های رایانه‌ای مناسب در سنین مختلف به کمک جامعه فرهیخته علمی، معلمان و دانشجویان اجرا کنند و کودکان و نوجوانانمان را از دستیابی به اطلاعات گمراه‌کننده نجات بخشند. با توجه به

^۱. مصاحبه پژوهشگر خبر معاونت سیاسی با دکتر حجت‌الله بنیادی، پژوهشگر آموزش و پرورش و استاد دانشگاه فرهنگیان، ۰۰/۶/۱۵

نبود فیلترینگ و نصب راحت فیلترشکن‌ها و دسترسی آسان به محتوای ناسالم، باید از متولیان امر مجدانه درخواست کرد در این برهه حساس زمانی و آغاز سال تحصیلی جدید، با ارائه سیم‌کارت دانش‌آموزی و اینترنت پاک به دانش‌آموزان - به گونه‌ای که فقط برنامه‌های خاصی مانند شاد و محتواهای جذاب فرهنگی و دینی و بازی‌های متناسب با فرهنگ و گروه سنی، در دسترس آنها باشد- از نسل آینده ساز کشور صیانت کنند.

* تجربه های جهانی استفاده از فضای مجازی برای سنین زیر ۱۸ سال

محدویت استفاده از فضای مجازی در برخی از کشورهای دنیا	
اتحادیه اروپا	مقامات اتحادیه اروپا در سال ۲۰۱۸، مقررات عمومی حفاظت از داده را به اجرا درآوردند. بر اساس این قانون از دسترسی نوجوانان زیر ۱۶ سال به شبکه‌های اجتماعی جلوگیری می‌شود. قوانین جدید می‌تواند نوجوانان را از خدمات اینترنتی مانند شبکه‌های اجتماعی، خدمات پیام‌رسانی یا هر چیز دیگری که داده‌هایشان را پردازش می‌کند، بدون رضایت صریح والدین یا سرپرست خود منع کند. البته این قوانین به هر کشور عضو اتحادیه اروپا اجازه می‌دهد تا در مورد سن تصمیم بگیرد. کشورها می‌توانند ۱۳ سال را ملاک قرار دهند یا این سن را به ۱۶ سال افزایش دهند. ^۱
آلمان	آلمان پیش‌تاز کشورهای اروپایی در حمایت از کودکان در فضای مجازی است. اپراتورهای همراه آیین نامه توافقی برای حمایت از کودکان را در سال ۲۰۰۵ امضا کردند. طبق این آیین نامه اپراتورهای موبایل موظف می‌شوند که دسترسی به مطالب غیر قانونی را محدود کنند. همچنین روش‌های استفاده امن تر از اینترنت در چند شهر فدرال آلمان وارد برنامه آموزشی مدارس شده است.
انگلیس	انگلیس در راستای حفاظت از حقوق کودکان در فضای مجازی، فیلترینگ گسترده‌ای را از سال ۲۰۰۴ اجرا کرده است. به این نحو که اگر کسی درخواست دسترسی به محتوای غیرقانونی کند، پیغام خطا دریافت می‌کند. با استفاده از این فیلترهای خانگی، خانواده‌ها دیگر نیازی به دانلود و نصب نرم افزارهای فیلترینگ برای کنترل اینترنت خود ندارند و فقط با راه اندازی این سیستم قادر خواهند بود فعالیت فرزندان خود را در اینترنت تحت نظارت خود درآوردند. ^۲
چین	دولت چین ۸ شهریور امسال با هدف مهار اعتیاد نوجوانان به بازی‌های رایانه‌ای از اعمال مقررات جدیدی خبر داد که کودکان و نوجوانان را از انجام بازی‌های ویدئویی در طول هفته منع کرده و مجموع ساعات مجاز برای این سرگرمی را به تنها ۳ ساعت در هفته محدود می‌کند. ^۳

* کلام آخر

سیر حدود ۱۹ ماه بیماری کرونا و تغییرات مختلف در میزان شیوع آن نشان داد که یک غفلت ساده و تصمیم ناصحیح در سطح کشور می‌تواند، فاجعه بزرگ انسانی رقم بزند. بر این اساس تعیین تاریخ معین برای حضوری شدن آموزش در مدارس سراسر کشور بدون توجه به دیگر اقتضائات، همچون تراکم دانش‌آموزی، وسایل رفت و آمد، تعداد معلم و استاندارد بودن و تهویه مناسب کلاس‌ها، موجبات بروز یک فاجعه و مرگ و میر بزرگ در کشور را فراهم می‌کند. حضوری شدن آموزش‌ها، با تغییر در تعاملات اجتماعی، سبب کاهش شدید میزان فاصله‌گذاری فیزیکی و اجتماعی و افزایش سرعت و دامنه شیوع بیماری در کل جامعه خواهد شد.^۴ علاوه بر توجه به مشکلات آموزشی، موضوع مهم ساماندهی فضای نابسامان مجازی اهمیت ویژه‌ای دارد. در فضای باز موجود، انواع محتواهای غیراخلاقی، ادبیات جدید با سبک و سیاق خاص این فضا و تمسخر مسائل دینی و مذهبی در قالب طنز و دوگانه‌سازی در اختیار نوجوانان قرار می‌گیرد و غیر مستقیم، فرهنگ،

۱. قوانین سختگیرانه اتحادیه اروپا برای حمایت از کودکان و نوجوانان در فضای مجازی، تسنیم، ۹۹/۸/۲۴

۲. قوانین سختگیرانه اتحادیه اروپا برای حمایت از کودکان و نوجوانان در فضای مجازی، تسنیم، ۹۹/۸/۲۴

۳. سهمیه‌بندی ۳ ساعت در هفته‌های بازی‌های ویدئویی در چین، ایرنا، ۰۰/۶/۹

۴. مصاحبه پژوهشگر خبر معاونت سیاسی با دکتر حجت الله بنیادی، پژوهشگر آموزش و پرورش و استاد دانشگاه فرهنگیان، ۰۰/۶/۱۵

ادبیات، سبک زندگی و پایه‌های مذهبی نسل آینده‌ساز را تحت تاثیر قرار می‌دهد. هم‌اکنون بسیاری از کشورهای پیشرفته که تفاوت‌های عمیقی در بنیان‌های اعتقادی، مذهبی و سبک زندگی با ما دارند، محدودیت‌های متعددی برای کودکان و نوجوانان در این فضا ایجاد کرده‌اند. کشورهایی چون چین، هند، آمریکا، آلمان، انگلیس، ایرلند، استرالیا، کانادا، روسیه و .... به دلیل اینکه کودکان و نوجوانان در اینترنت با چالش‌هایی همچون تهدید و زورگیری مجازی، اخبار و اطلاعات دروغ، محتوای مستهجن، تهدیدهای سایبری و نظایر آن مواجهند؛ قوانین و سیاست‌هایی برای مقابله با این مشکلات وضع کرده‌اند. در هیچ جای دنیا به کودکی در سن دبستان، اینترنت ناپاک که قابلیت نصب برنامه‌ای چون اینستاگرام داشته باشد؛ نمی‌دهند. در خود آمریکا هم سه مدل اینترنت کودک، خانواده و بزرگسال وجود دارد. به نظر می‌رسد در شرایطی که غالب آموزش‌ها به صورت مجازی است و دانش‌آموزان در فضای مجازی با انواع محتوا و مخاطرات مختلف مواجهند، چاره‌اندیشی برای مدیریت بهینه آموزش‌ها و کاستن از آسیب‌های حضور بی‌حد و حصر دانش‌آموزان در فضای مجازی ضرورت مهمی است که اگر از آن غفلت شود، آثار منفی آن بسیار عمیق‌تر و ماندگارتر از آموزش‌های رسمی مدرسه است.

